

РЕЦЕНЗІЇ

Режим доступу: http://rksu.nbuuv.gov.ua/doc/rks_2021_27_24

Геннадій Володимирович Боряк,
доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України,
заступник директора з наукової роботи
Інституту історії України,
Національна академія наук України
(Київ, Україна)
ORCID: 0000-0002-0430-8200
e-mail: hboriak@gmail.com

Любов Андріївна Дубровіна,
доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України,
Генеральний директор,
Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського
(Київ, Україна)
ORCID: 0000-0002-1011-7910
e-mail: dubrovina@nbuv.gov.ua

ДЕМІУРГ ПЕРЕДУСІМ ОЗНАЧАЄ МАЙСТЕР, ТОЧНІШЕ – ВІЛЬНИЙ РЕМІСНИК

*(Роздуми над книжкою: Потульницький В. А.
Деміург. Історіософія Омеляна Пріцака. Харків: Акта, 2021)*

Парадоксально, але про Омеляна Пріцака (1919–2006), попри його визначні здобутки у сходознавстві, історії, філології, мовознавстві, порівняльній лінгвістиці, організації науки за кордоном і в Україні, досі не було написано жодного монографічного дослідження, хоча історіографія вивчення його наукового внеску у світову та українську науку досить значна, про що свідчить найповніший біобібліографічний покажчик, виданий до 100-річчя вченого в Інституті сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України (упорядники О. В. Василюк та Ю. М. Кочубей) [Омелян Пріцак. Біобібліографічний покажчик, 1937–2018 / ред. кол.: Ю. М. Кочубей (голова), О. В. Богомолів, О. Б. Бубенок та ін.; упоряд.:

О. Д. Василюк, Ю. М. Кочубей. Київ, 2019. 108 с.] Мабуть не просто вченому-гуманітарію наважитися досягнути цю величну, а головне – багатогранну постать. Аби обрати фокус для студії, перш за все, треба визначитися з дефініціями – з'ясувати черговість у переліку означень ученого. Історик – безумовно; філолог, мовознавець – так; сходознавець – без сумніву, але хто ж він передусім? Обмірковуючи відповіді на ці запитання, автор першого монографічного дослідження про Омеляна Пріцака, знаний історик Володимир Потульницький на суперобкладинці своєї книжки вибудував таку послідовність дефініцій: орієнталіст, історик, лінгвіст, поліглот, організатор науки (а саме: ідеолог і засновник провідного осередку українських студій у США, засновник кафедри історіософії у провідному університеті України, засновник відродженого академічного Інституту сходознавства та «учасник створення» іншого академічного осередку в Україні – Інституту археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського). Отже, для автора його герой – передусім універсальний орієнталіст, а потім уже, власне, історик і лінгвіст, що базує свої студії на потужній джерельній базі.

Знаменно, що свого часу – на початку 1990-х років – саме Володимир Потульницький у своїх перших монографіях повернув десятиліттями замовчувані імена та творчу історіографічну спадщину В'ячеслава Липинського, Степана Томашівського, Василя Кучабського, Бориса Крупницького та інших видатних істориків-емігрантів. Цього разу він обрав предметом свого дослідження історіософію визначного науковця, поставивши перед собою вкрай складне завдання. Чому? Передусім тому, що Омелян Пріцак як універсальний учений та поліглот конструював свою історіософську синтезу багатьох проблем української та глобальної історії в авторських публікаціях, видрукуваних у різних країнах світу багатьма мовами: англійською, німецькою, польською, французькою, російською та українською, вже не кажучи про низку східних та давніх мов. Для цього слід було ці публікації не лише зібрати та вивчити, але й перекласти при створенні монографії українською. Окрім того, велика кількість історіософських творів О. Пріцака залишалася неопублікованою і перебувала як в архіві вченого в Національному університеті «Києво-Могилянська Академія» (НаУКМА), так і в інших зарубіжних та українських архівах. Усі ці праці треба було віднайти та належно укласти в авторську синтезу дослідження.

О. Пріцак розглядав історичні проблеми української та світової історії на основі творчої імплементації в історіософське дослідження передової методології, насамперед школи Анналів, морфології історії та інших методологічних систем та інновацій. Відтак, авторові дослідження про нього потрібно було не лише реконструювати за окремими публікаціями цю методологію, але й показати, як учений її творчо застосовував та яких історіософських висновків в результаті доходив. Аж ніяк не полегшило працю автора монографії і те, що ціла низ-

ка праць О. Прицака перебуває в рукописах, а розшифрувати і розпізнати незрозумілий почерк ученого, – це вже само по собі надто складне завдання. Нарешті, слід було простежити, як еволюціонувало бачення О. Прицаком різноманітних проблем української та світової історичної науки під час його праці в різних країнах та на різних континентах, тобто проводити дуже широкий та ретельний порівняльний аналіз різноманітних ідей та концепцій ученого, та ще й на тлі дискусій, які точилися в тогочасній історичній науці навколо порушених О. Прицаком проблем, з одночасним розбором або згадкою про праці його прихильників чи опонентів.

Усю цю величезну роботу спромігся зробити, керуючись, з одного боку, інтересом дослідника, а з іншого, – вдячністю своєму Вчителю Омеляну Прицаку його учень Володимир Потульницький, який уже багато років наближався до глибин осмислення історіософських концепцій О. Прицака.

Оскільки історіософія була визначена самим О. Прицаком як основний стрижень відродження в пострадянській Україні справжньої історичної науки, позбавленої міфів та очищеної від ідеологічних нашарувань радянської доби, книга має стати справжньою подією в історичній науці.

Серед комплексу проблем, які Омелян Прицак розглядав як нагальні і першочергові на шляху декомунізації української історичної науки, була не лише історіософія, але й такі наукові дисципліни, як сходознавство та археографія. Втім саме історіософія мала, за його задумом, бути в центрі цієї дослідницької академічної тріади. На основі впровадження історіософії спершу до навчального процесу, а згодом до досліджень молодих науковців учений ставив амбітну мету: підготувати нове покоління дослідників, озброєних найновішою методологією. Вона мала замінити класичний позитивізм, що від XIX століття залишався домінуючим методологічним напрямом історичних досліджень в Україні.

Усі три завдання – відродження історіософії, сходознавства та археографії мали, за планом О. Прицака, виконувати відповідні інституції, а саме заснована ним кафедра історіософії в Київському університеті імені Тараса Шевченка та два науково-дослідних інститути у структурі Академії наук України – сходознавства імені Агатангела Кримського й української археографії та джерелознавства імені Михайла Грушевського.

У своїй монографії Володимир Потульницький на основі віднайдених ним та опрацьованих архівних документів аналізує, як саме О. Прицак створював кафедру історіософії, відтворює її програму та завдання, теми, які вчений розглядав, читаючи лекційний курс історіософії та проводячи науковий історіософський семінар у стінах Київського університету в 1992–1994 роках.

Загалом проблеми історіософії в дослідницькій та викладацькій спадщині О. Прицака Володимир Потульницький розглядає крізь призму дослідження

всіх етапів життя та кар'єри науковця, визначених автором книги: довоєнного, німецького, американського та українського, простежуючи основні історіософські теми, які тримав у полі дослідницької уваги О. Пріцак протягом життя. Піднявши великий комплекс джерел багатьма мовами, знайдений у низці українських та зарубіжних архівів і бібліотек, В. Потульницький простежує розгляд О. Пріцаком історіософії Київської Русі та Галицько-Волинського князівства, козацької доби та початків утворення української нації, а також комплекс історіософських проблем, який поставав у взаємовідносинах України з Польщею, Московією, Кримським Ханатом, Литвою, Османською імперією.

Усі ці проблеми Омелян Пріцак розглядав на основі впровадження до дискурсу методології школи Анналів, морфології історії та інших нових на ті часи дослідницьких методологій, які так само постають у монографії Потульницького як елементи лабораторії вченого. Окрім методологічної основи, у монографії ми бачимо також тематичний аналіз кожної проблеми та її джерельну складову.

Важливо, що автор розкриває витоки зародження історіософської складової в баченні О. Пріцака як необхідного фундаменту, на якому має, окрім джерел, базуватись історична наука. Спираючись на архівні документи, він показує, що Омелян Пріцак почав вивчати історіософію ще під час навчання в Тернопільській гімназії і особливо у Львівському університеті в міжвоєнну добу. Саме історіософська підготовка, здобута на ранньому етапі формування майбутнього вченого, допомогла йому зрозуміти, що історія не є служкою ідеології чи політики, що це – окрема наукова дисципліна зі своєю теорією та завданнями. Виразно декларується думка, що саме історіософія стала для Пріцака базою історичного бачення та історичного пізнання.

Окрім витоків історіософії О. Пріцака, В. Потульницький диференціює завдання, які Омелян Пріцак ставив перед запровадженням історіософії історії України у США, з одного боку, та в пострадянській Україні, з іншого. У США, відзначає автор, перед О. Пріцаком стояло завдання «витагнути» українські студії з провінції і поставити їх на один щабель з аналогічними науками домінуючих та споріднених з Україною націй (полоністикою, русистикою, германістикою, юдаїкою). Натомість, в Україні О. Пріцак ставив завдання виховати нове покоління вчених, які змогли б згодом продукувати наукові праці, будучи озброєними справді науковими методологіями, а не ідеологічними штампами та перейнятістю індоктринізаціями, що не мають жодного відношення до науки.

Автор монографії послідовно, крок за кроком, відтворює історію заснування професором Омеляном Пріцаком кафедри історіософії в Київському університеті імені Шевченка в 1992 році та специфіку її роботи в 1992–1994 роках як першої та єдиної кафедри історіософії, що постала на пострадянському просто-

рі. В. Потульницький особливо підкреслює, що створення О. Пріцаком кафедри історіософії стало унікальним явищем у системі університетської освіти в Україні та поза її межами.

Ретельно відтворено ті блоки історіософських проблем, які О. Пріцак вважав основними, що підлягають вирішенню на шляху постання в Україні справжньої історичної науки. Це, по-перше, історіософія основних джерел історії України, таких як «Повість Временних Літ» та «Слово о полку Ігоревім». По-друге, це історіософія ключових проблем та етапів історії України й розвитку української державності. Третім комплексом стала історіософія історії колись домінуючих в Україні націй, таких як російська, польська та турецька, з одного боку, та споріднених спільними умовами проживання під чужим домінуванням, такими як єврейська та кримсько-татарська. Четвертий блок проблем – це комплекс передових західних методологій та дискурсивних конструкцій.

Дуже цікавими в монографії В. Потульницького постають і два заключних розділи книги. У них автор розглядає критику основних історіософських концепцій О. Пріцака радянськими науковцями, з одного боку, та оцінку основних тверджень ученого європейськими, американськими та ізраїльськими дослідниками, з іншого. При цьому автор застосовує власний дослідницький підхід, диференціюючи серед радянських критиків основних гіпотез О. Пріцака наукову критику, здійснену радянськими вченими-гуманітаріями (сходознавцями, істориками та археологами) з Москви, Ленінграда та Києва, і критику пропагандистів й ідеологів з радянської України. Цікавий підхід демонструє В. Потульницький і при аналізі репрезентації гіпотез та конструкцій ученого в західній науці. Тут він, опрацювавши низку рецензій англійською, німецькою та французькою мовами, подає як критичний аналіз опонентів О. Пріцака, так і погляди науковців, що поділяли його підходи чи гіпотези.

Монографія Володимира Потульницького про Омеляна Пріцака має безумовно новаторський характер. Загалом вона справляє враження надзвичайно «щільного» дослідження, насиченого не лише численними новими фактами, цікавими знахідками, але й глибокими авторськими спостереженнями і паралелями, неквапливими роздумами над долями людей та ідей у ХХ столітті. Багато в чому книга про Омеляна Пріцака є автобіографічною оповіддю Володимира Потульницького про автора – про його зустрічі з «героєм» дослідження, про його сприйняття постаті видатного вченого, про сучасні оцінки його місця в історії української гуманітаристики. Це відчувається й на темі науково-організаційної діяльності О. Пріцака, заснуванні та розробці лекційних тем кафедри історіософії в Київському університеті імені Тараса Шевченка, де брав участь і сам В. Потульницький. Отже, перед нами – результат масштабної подвижницької праці, книжка подвижника і про подвижника.

Утім, здається, монографія значно виграла б, якби автор, окрім розкриття творчої лабораторії Омеляна Пріцака, артикулював окремі віхи його інтелектуальної біографії, що співпадають з етапами наукової кар'єри вченого. Вони ж до значної міри визначали і трансформацію концепцій О. Пріцака.

Було б цікаво згадати, окрім Пріцакових учителів-істориків, про яких автор говорить, імена і концепції вчителів видатного вченого, які викладали зокрема у Львівському університеті. Про них – професорів Романа Інгардена (1893–1970), який читав у О. Пріцака філософію, та Казімежа Айдукевича (1890–1963), викладача логіки, вчений згадує у своєму автобіографічному нарисі «Мій шлях історика» [Пріцак Омелян. Історіософія та історіографія Михайла Грушевського. Київ-Кембрідж, 1991. С. 65]. Обидва професори стажувалися в Німеччині, де й народилась історіософія як наука, зокрема Інгарден був учнем відомого німецького філософа Едмунда Гуссерля.

Видається цілком виправданим, аби автор згадав у контексті дослідження, окрім польських, турецьких та єврейських науковців, про взаємини О. Пріцака із провідними німецькими та американськими вченими, з якими він також дискутував різноманітні історіософські проблеми.

Ба більше, постать Омеляна Пріцака, можливо, вдалося б виписати рельєфніше, якби автор не уникав питань, пов'язаних із непростим особистим життям і побутом вченого в Україні та США, особливо в останній період життя. Зрозуміло, ця делікатна сфера не є предметом дослідження Володимира Потульницького, але ж вона безумовно позначилася на його студіях останніх років: не лише життя і побут вченого після хвороби і повернення до США, але й сприйняття його академічним істеблішментом у Гарварді та поза його межами, а також українською громадою на північноамериканському континенті кардинально відрізнялися від того, до чого звик учений на кінець 1980-х років в Америці, до від'їзду в Україну (навіть із поправкою на вікові параметри!).

Отже, біографічний контекст О. Пріцака як вченого дозволив би пояснити деякі аспекти трансформацій його наукових концепцій, що не можна обходити. Утім, дискусійним є й власне питання, наскільки доречно та етично піднімати ці проблеми в монографії, присвяченій історіософії Омеляна Пріцака. Можливо коректніше було б звернутися до спеціального історико-біографічного дослідження, присвяченого життю та діяльності вченого.

Відкритим є й питання щодо публікації його рукописної спадщини, що зберігається в його архіві в Києво-Могилянській академії в Києві.

Із міркувань, імовірно також етичних, автор уникає рефлексій і про долі інституцій, заснованих О. Пріцаком, зокрема інститути в структурі НАН України, створені за особистої підтримки президента НАН України академіка Бориса Патона: Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського та Інститут української

археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Усі вони (принаймні ті, що не припинили своє існування), безумовно трансформувалися з роками, і це цілком природно. Питання ж у тому, якими їх бачив Творець при зачаткуванні, якими вони були за його життя і якими вони стали сьогодні, – на ці теми можна було б розлого подискутувати. Чому не прижилася історіософська кафедра у провідному університеті України? Очевидно, і ці думки не мають прямого відношення до теми книжки, але безпосередньо стосуються його поглядів на інституційні інструменти, за допомогою яких учений упроваджував свої ідеї, в тому числі – історіософські.

Історіософія О. Пріцака формувалася в тісному зв'язку з концепціями археографічної складової української науки. Тому так важливо продовжити дослідження діяльності вченого по різних напрямках його наукового внеску, в тому числі і як археографа, людини, котра вивчала джерельний контент історії України.

Тому дотичне запитання хотілося б поставити перед автором або перед наступними дослідниками творчої спадщини вченого: а як склалися долі його Ідей і Проектів, зокрема в галузі едиційної археографії? Чи є перспективи публікації рукописів третього і четвертого тому «Походження Русі»? Як виглядає сьогодні грандіозний міленіумний проєкт – видання 150-томової «Гарвардської Бібліотеки Давнього Українського Письменства»? Яка доля спіткала видавничі амбіції молодшого брата Гарвардського проєкту – корпусні серійні видання Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського та концептуальні засади класичного сходознавства в Національній академії наук України? Взагалі, яким є вплив творчої спадщини вченого на сучасний історіографічний процес? На наші сьогоднішні уявлення про те, якою має бути історія України? Що дала нам історіософська концептуалізація історії України? Як вирішуються сьогодні ключові проблеми середньовічної історії України, такі як стосунки варягів та Русі, проблема суверенітету в Київській Русі та дихотомія між ідеєю королівства і некоролівства в Галицько-Волинській державі?

Книга В. Потульницького як надзвичайно сміливий крок, що під силу лише глибокому науковцю, на нашу думку, лише відкриває шлях до вивчення особистості Вченого, який уособлював своїм життям та дослідженнями, самовідданою організаційною діяльністю надзвичайно складний і трагічний період світової історії та долі української орієнталістики. Ці питання, безумовно, складні, масштабні і скоріше відкривають Володимирі Потульницькому та його учням і колегам перспективи подальших ґрунтовних досліджень майже неосяжної творчої спадщини О. Пріцака, ідейного всесвіту його концепцій в їх універсалізації та протиріччях.

Такі дослідження мають можливості реально реалізуватися. Для цього є і в Україні всі підстави, напрацьований досвід вивчення спадщини О. Пріцака, не

лише з урахуванням указаної ґрунтовної біобібліографії, а й за наявності потужного колективу вчених-сходознавців в Україні, спеціалістів у галузі наукової розробки особистого архіву і бібліотеки Омеляна Пріцака в Науково-дослідному центрі орієнталістики ім. Омеляна Пріцака в НаУКМА (ф. 10), де зберігається понад 20 тис. назв рукописної та книжкової спадщини вченого.

Насамкінець ще одне застереження. Якщо говорити про постать Омеляна Пріцака, то у Володимира Потульницького він постає занадто, на нашу думку, *несуперечливим*. Схожим більше на велично монументального Деміурга-Творця, аніж на жвавого і енергійного на Деміурга-Майстра. А в житті, і автор напевно погодиться з нами, він був і тим, і тим.

Ці роздуми, тим не менш, не можуть спростувати великої цінності монографії Володимира Потульницького, який наважився першим відкрити вивчення постаті Омеляна Пріцака, його дослідження теорії історії та провідних концепцій, висунутих і обґрунтованих видатним ученим протягом його насиченого та подвижницького життя в науці.